

Π. ΚΟΝΔΥΛΗΣ, Heidelberg

Ο ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΣ ΚΑΙ Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΜΕΤΑΦΥΣΙΚΗΣ

Μελετητές τῶν κειμένων τοῦ ἐλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ ἔχουν ἐκφράσει τὴν ἀπορία τους γιὰ τὸν ἰδιόρρυθμο τάχα τρόπο, μὲ τὸν ὁποῖο χρησιμοποιεῖται σ' αὐτὰ πολλές φορές ἡ ἔννοια τῆς μεταφυσικῆς¹. Οἱ παρακάτω παρατηρήσεις σκοπεύουν νὰ καταδείξουν, ὅτι ὄχι μόνο δὲν μπορεῖ νὰ γίνεται λόγος γιὰ κάποια ἀκατανόητη ἰδιόρρυθμία, ἀλλ' ὅτι ἀπεναντίας ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ μιὰ γλωσσικὴ χρῆση τυπικὴ γιὰ τὸν Διαφωτισμὸ γενικὰ καὶ χαρακτηριστικὴ γιὰ τὴν κοσμοθεωρητικὴ του τοποθέτηση· ἡ υἱοθέτησή της, ἄρα, ἀπὸ τὸ κίνημα τοῦ ἐλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ μᾶς τὸ φανερώνει σὲ μιὰν ἀπὸ τὶς πιὸ ἐκσυγχρονισμένες καὶ δυναμικὲς του ὀψεις. Αὐτὸ θὰ τὸ κατανοήσουμε καλύτερα, ἂν συνοψίσουμε στὴν λογικὴ τους σειρὰ τὶς κοσμοθεωρητικὲς καὶ φιλοσοφικὲς μετατοπίσεις, ἀπὸ τὶς ὁποῖες προέκυψε ἡ διαφωτιστικὴ ἔννοια τῆς μεταφυσικῆς.

Εἶναι πρῶτα-πρῶτα αὐτονόητο, ὅτι ἡ σημασιολογικὴ ἀλλαγὴ ὄχι τοῦ ὁποιουδήποτε, παρὰ ἐνὸς κεντρικοῦ ὅρου τῆς φιλοσοφικῆς γλώσσας, ἀναγκαστικὰ ὑποδηλώνει τὴν μεταβολὴ ἢ καὶ τὴν ἀνατροπὴ παραδοσιακῶν προτεραιοτήτων καὶ ἀξιολογήσεων. Ἔτσι καὶ ἡ ἔννοια τῆς μεταφυσικῆς ἀρχίζει νὰ ἀποκτᾷ διαφορετικὸ περιεχόμενο ἀπὸ τὴν στιγμὴ ποὺ ἐγκαινιάζεται ὁ κοσμοθεωρητικὸς ὑποβιβασμὸς τοῦ παραδοσιακοῦ ὕψιστου ἀντικειμένου της, δηλ. τῆς σφαίρας τοῦ ὑπερβατικοῦ πνεύματος ὡς καθαρῆς νόησης ἢ ὡς Θεοῦ. Ἡ Φύση, ποὺ γιὰ τὴν πλατωνικὴ-ἀριστοτελικὴ-χριστιανικὴ φιλοσοφία ἦταν ἄλογη καὶ γι' αὐτὸ ὄντολογικὰ ὑποδεέστερη ἀπεναντι στοῦ ὑπερβατικοῦ πνεύματος, γίνεται τώρα σύστημα αὐστηρῶν λογικομαθηματικῶν σχέσεων καὶ μ' αὐτὴ της τὴ νέα μορφή ὄχι μόνο ἐκτοπίζει ἢ ἀπορροφᾷ τὸν Θεό, ἀλλὰ καὶ γίνεται ὁ χῶρος δράσης τοῦ ἀποθεολογοποιημένου

1. Ὁ Ε. Π. Παπανοῦτσος, μιλώντας γιὰ τὸ βασικὸ ἔργο τοῦ Βενιαμὶν Λεσβίου, λέει πὼς ὁ τίτλος του ἀνταποκρίνεται στὰ δύο τελευταῖα μέρη του, ποὺ ἀναφέρονται στὴν ψυχὴ καὶ στὸν Θεό, ὄχι ὅμως καὶ στὰ ὑπόλοιπα (*Νεοελληνικὴ Φιλοσοφία*, τ. Α', Ἀθήνα 1953, 38). Παράδοξη βρίσκει τὴ χρῆση τοῦ ὅρου ἀπὸ τὸν Φιλιππίδη καὶ ὁ G. Henderson, *The Revival of Greek Thought 1620-1830*, Edinburgh-London 1971, 173/4 (ἐλληνικὴ μετάφραση *Ἡ ἀναβίωση τοῦ ἐλληνικοῦ στοχασμοῦ 1620-1830*, Ἀθῆναι, Ἀκαδημία Ἀθηνῶν [Κέντρον Ἑρεῦνης τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας, Σειρὰ Γ': Μεταφράσεις] 1977, 242 ἐπ.).

ανθρώπου, πού γνωρίζει τις νομοτέλειές της για να την εξουσιάσει με την επιστήμη και την τεχνική. Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο, το πρωτείο του Θεού και της θεολογίας, όπως το ήξερε ή παραδοσιακή μεταφυσική, κάνει τόπο στο πρωτείο του Ανθρώπου και της ανθρωπολογίας, πράγμα πού, με την σειρά του, σημαίνει, ότι ή θεώρηση από την σκοπιά του Όντος δίνει την θέση της στην θεώρηση από την σκοπιά του Ανθρώπου και των γνωστικών του δυνατοτήτων. Ο παραμερισμός της όντολογικής προβληματικής από την γνωσιοθεωρητική και ή τεράστια ανάπτυξη της τελευταίας στους Νέους Χρόνους είναι οί αναγκαίες απόρροιες των παραπάνω κοσμοθεωρητικών μετατοπίσεων. Το όν τώρα όχι μόνο αναζητείται άλλο, αλλά και θεωρείται στην συνύφανσή του με τις γνωστικές δυνάμεις του ανθρώπου. Όμως και των τελευταίων αυτών ή έννοια αλλάζει μέσα σ' όλες τουτες τις μεταβολές· όχι μόνο δηλ. έρχονται στο επίκεντρο της φιλοσοφικής προσοχής, αλλά αποκτούν και ουσιαστικά διαφορετική ύφή. Την κατάρρευση του υπερβατικού πνεύματος στον χώρο της όντολογίας την ακολουθεί βαθμιαία ή κατάλυση της καθαρής νόησης μέσα στον άνθρωπο· ή έμπειριστική γνωσιοθεωρία επικρατεί στην εποχή του Διαφωτισμού, μολονότι τὰ αντίρροπα ρεύματα δέν εκλείπουν ποτέ, και, αντίστοιχα, την παλαιά ψυχολογία ως διδασκαλία των χωριστών μορίων της ψυχής την υποκαθιστά ή γενετική ανάλυση της διαμόρφωσης των ψυχοπνευματικών λειτουργιών, ενώ παράλληλα ή (άριστοτελική) Λογική παύει να θεωρείται ως ή αναγκαία προκαταρκτική φιλοσοφική μάθηση².

Η μεταφυσική, ως πρώτη φιλοσοφία, ήθελε, σύμφωνα με τον κλασικό της άριστοτελικό όρισμό, να είναι ή επιστήμη των πρώτων αρχών. Όμως οί πρώτες αρχές, μετά από την κοσμοθεωρητική ανατροπή πού συντελέστηκε στους Νέους Χρόνους, δέν βρίσκονται πια στον Θεό παρά στον Άνθρωπο, δέν προκύπτουν από τή μελέτη του όντος, παρά από την ανάλυση των μηχανισμών της γνώσης — άφού μάλιστα, όπως παρατηρήσαμε, το ίδιο το όν θεωρείται τώρα συνάρτηση τούτων των μηχανισμών. Η «μεταφυσική» του Διαφωτισμού δέν είναι, λοιπόν, άλλο τίποτε από την γενετική γνωσιοθεωρία και ψυχολογία, πού μπήκε στο επίκεντρο του φιλοσοφικού ένδιαφέροντος μετά την κατάρρευση των παλιών όντολογικών προτεραιοτήτων και των συναφών νοησιαρχικών τάσεων· και συνάμα αποτελεί και μιá γενική επιστημολογία, άφού οί επιστήμες κατά την αντίληψη του Διαφωτι-

2. Η κοσμοθεωρητική αυτή στροφή και οί διάφορες εκφάνσεις της, πού έδω έκθέσαμε συνοπτικά, περιγράφονται αναλυτικά στο βιβλίο μου *Die Aufklärung im Rahmen des neuzeitlichen Rationalismus*, Stuttgart 1981, ιδίως 42 έπ., 80 έπ., 119 έπ., 226 έπ., 309 έπ., όπου γίνεται και ιδιαίτερα λόγος για τή διαφωτιστική σημασία του όρου «μεταφυσική». Πάνω στο τελευταίο τουτο σημείο πρβλ. και G. Gusdorf, *Les principes de la pensée au siècle des Lumières*, Paris 1971, 219 έπ.

σμοῦ ὀφείλουν νὰ στηρίζονται (τὸ ἴδιο ὅπως κι ἡ ἀνθρώπινη γνώση γενικά, ποὺ σύμφωνα μὲ τὴν ἀντινοησιαρχικὴ γνωσιοθεωρία οἰκοδομεῖται βαθμιαῖα πάνω στὰ δεδομένα τῆς ἐμπειρίας) σὲ ὀρισμένες ἀπλές, ἐμπειρικὰ ἀποδείξιμες ἀρχές, καὶ νὰ μεθοδεύουν τὴν ἐργασία τους μὲ τρόπο ἐπαγωγικό. Ἡ ἀλλαγὴ τῆς ἔννοιας τῆς μεταφυσικῆς πρὸς τὴν παραπάνω κατεύθυνση διαγράφεται ἤδη στὸν Bacon³, γιὰ νὰ γίνει πασίδηλη στὸν 18ο αἰ., καὶ μάλιστα σὲ συνειδητὲς ἀντιπαραθέσεις τῆς παλαιᾶς ἔννοιας πρὸς τὴν καινούργια. Σύμφωνα μὲ μιὰ χαρακτηριστικὴ παρότρυνση τοῦ Hume: «Πρέπει νὰ καλλιεργήσουμε μὲ φροντίδα τὴν ἀληθινὴ μεταφυσικὴ, γιὰ νὰ καταστρέψουμε τὴν ψεύτικη καὶ νοθεμένη»⁴. Καὶ ὁ d'Alembert διακρίνει τὴν παλαιὰ μεταφυσικὴ, ποὺ τὸ ἀντικείμενό της τυλίγεται ἀπὸ «ἀδιαπέραστα σκοτάδια» κι ἀποτελεῖ σπουδὴ μάταιη, ἀπὸ τὴν καινούργια, τῆς ὁποίας τὸ ἔργο συνίσταται στὴν συγγραφὴ τῆς «ἱστορίας τῆς σκέψης μας»⁵. Ὅπως ὁ Newton δημιούργησε τὴν καινούργια φυσικὴ, γράφει ἄλλοῦ ὁ d'Alembert, ἔτσι κι ὁ Locke εἶναι ὁ πατέρας τῆς καινούργιας μεταφυσικῆς μὲ τὴν ἔννοια μιᾶς «φυσικῆς πειραματικῆς τῆς ψυχῆς»⁶. Ὁ Condillac, πάλι, ἀντιτάσσει τὴν «φιλόδοξη» παλαιὰ μεταφυσικὴ στὴν «μετριοφρονέστερη» καινούργια, ἡ ὁποία περιορίζει τὶς ἐρευνές της στὴν ἐμβέλεια τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος, προσπαθώντας νὰ δεῖ τὰ πράγματα ὅπως εἶναι· τὸ ἀντικείμενό της εἶναι, ἔτσι, γνωσιοθεωρητικό⁷.

Ἀπαραίτητη εἶναι, ἐδῶ, ἡ ὑπόμνηση, ὅτι ἡ «κοπερνίκεια στροφή» τοῦ Kant δὲν εἶναι παρὰ ἡ υἱοθέτηση τῆς γενικῆς διαφωτιστικῆς ἀντίληψης γιὰ τὴν μεταφυσικὴ. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν συχνότατη, πολεμικὴ συνήθως, ἀναφορά του στὴν παλαιὰ ἔννοια τῆς μεταφυσικῆς, ὁ Kant ὀρίζει τὴν μεταφυσικὴ καὶ ὡς «ἐπιστῆμη τῶν νόμων τοῦ καθαροῦ ἀνθρώπινου Λόγου, ἄρα ὑποκειμενικὴ» ἢ ὡς «φιλοσοφία τοῦ καθαροῦ Λόγου»⁸. Ὁ Kant γνωρίζει ἐπίσης καὶ τὴν ἐπιστημολογικὴ σημασία τοῦ ὅρου, ἀφοῦ γράφει, ὅτι «ὅλες οἱ ἐπιστῆμες, στίς ὁποῖες χρησιμοποιεῖται ὁ Λόγος, ἔχουν τὴν μεταφυσικὴ τους»⁹. Καὶ αὐτὴ ἡ γλωσσικὴ χρῆση εἶχε, ὥστόσο, καθιερωθεῖ πολὺ προτύτερα ἀπ' αὐτόν. Τὴν βρίσκουμε π.χ. στὸν Diderot, ὁ ὁποῖος λέει, ὅτι «κάθε ἐπιστῆμη καὶ κάθε τέχνη ἔχει τὴν μεταφυσικὴ της», ἐννοώντας μ' αὐτὸ

3. Βλ. π.χ. *Advancement of Learning*, II = *The Works*, ed. J. Spedding - R. Ellis - D. Heath, vol. III, London 1879, 353.

4. *An Enquiry concerning Human Understanding*, Sect. I., ed. L. Selby-Bigge, Oxford 1902, 12.

5. *Éléments de philosophie* IV, § 1, καὶ VI, *Oeuvres*, t. II, Paris 1805, 41/2, 126 ἐπ.

6. *Discours Préliminaire*, *Oeuvres*, t. I, Paris 1805, 275/6.

7. *Essai sur les origines des connaissances humaines*, Introd. = *Oeuvres Philosophiques*, ed. G. le Roy, t. I, Paris 1947, 3A.

8. Refl. 3952 καὶ 4146.

9. Refl. 5681.

τοὺς «πρώτους καὶ γενικοὺς τῆς λόγους»¹⁰, ἢ, ἀκόμα καθαρότερα, στὸν d'Alembert, ὅπου διαβάζουμε, ὅτι «δὲν ὑπάρχει ἐπιστήμη δίχως τὴν μεταφυσικὴ τῆς», δηλ. «τὶς γενικὲς ἀρχές, πάνω στὶς ὁποῖες στηρίζεται»¹¹. Σ' αὐτὰ ὅλα πρέπει νὰ προστεθεῖ καὶ ἡ παρατήρηση (πού, ὅπως θὰ δοῦμε, ἐνδιαφέρει ἄμεσα καὶ τὴν ἐννοιολογία τοῦ ἐλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ), ὅτι ἡ «μεταφυσικὴ» ὡς ἐπιστήμη τῆς γένεσης καὶ τῆς ὑφῆς τῶν ἀνθρώπινων ἰδεῶν γύρω στὰ τέλη τοῦ 18ου αἰ. ὀνομάστηκε «ἰδεολογία»¹².

Ἡ παραπάνω σύνοψη βασικῶν θέσεων καὶ τυπικῶν παραδειγμάτων θὰ μᾶς ἐπιτρέψει, τώρα, νὰ κατανοήσουμε τὴν χρῆση τῆς καινούργιας ἐννοιας γιὰ τὴν μεταφυσικὴ σὲ κείμενα τοῦ ἐλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ ὄχι μόνο σ' ὅλες τῆς τὶς νοηματικὲς διαστάσεις, ἀλλὰ καὶ στὴν διαπλοκὴ τῆς μὲ τὶς πιὸ ρηξικέλευθες, τότε, κοσμοθεωρητικὲς τάσεις. Καὶ στὸν ἐλληνικὸ χῶρο ἡ φιλοσοφικὴ ἀποδοχὴ τῆς καινούργιας μεταφυσικῆς ἀκολουθεῖ τὸν ρητὸ ὑποβιβασμὸ τῆς παλαιᾶς ἢ βαίνει παράλληλα μ' αὐτόν. Ἡ ἐπιδίωξη ἐνὸς τέτοιου ὑποβιβασμοῦ μᾶς παρουσιάζεται στὸν Ἰώσηπο Μοισόδακα, ὁ ὁποῖος, βέβαια, γιὰ λόγους εὐνόητους, δὲν τολμᾷ ν' ἀποκλείσει ὁλότελα ἀπὸ τὴν «ὕγιή φιλοσοφία» τοῦ τὴν παραδοσιακὴ μεταφυσικὴ, ἀφοῦ πρῶτο καὶ ὕψιστο ἀντικείμενό τῆς ἦταν τὸ ὑπερβατικὸ πνεῦμα, δηλ. ὁ Θεός, ὥστόσο δὲν παραλείπει νὰ σκώπτει σὲ κάθε εὐκαιρία τοὺς «πομπώδεις» καὶ «μεγαλοπρεπεῖς» τίτλους τῆς («θεῖόν τι μάθημα», «φιλοσοφία γενικὴ», «ἐπιστήμη ἐπιστημῶν» κλπ.)¹³. Πέρα ἀπ' αὐτό, ὁ Ἰώσηπος ἐπιχειρεῖ καὶ μιὰν οὐσιαστικὴ ἀναδιάρθρωση τῶν καθιερωμένων φιλοσοφικῶν ἱεραρχιῶν, δίνοντας στὴν μεταφυσικὴ τὴν δεύτερη θέση μέσα στὶς φιλοσοφικὲς μαθήσεις μετὰ ἀπὸ τὴν ἠθική· κι ὅταν ὀρίζει τὴν τελευταία ὡς «ἐπιστήμη ἀνθρωπίνη, ἣτις καταγίνεται καθ' αὐτὸ περὶ τὸν ἄνθρωπον»¹⁴, τότε ἀφήνει νὰ ἐννοηθεῖ, ὅτι ἐδῶ τὸ πρωτεῖο τῆς ἀνθρωπολογίας ἔχει ἐκτοπίσει τὸ πρωτεῖο τῆς θεολογίας. Ὅπως ξέρουμε, ὅμως, ἀκριβῶς ἀπὸ τὸ κοσμοθεωρητικὸ πρωτεῖο τῆς ἀνθρωπολογίας ἀπέρρευε ἡ φιλοσοφικὴ προτεραιότητα τῆς γνωσιοθεωρίας

10. Ἄρθρο Encyclopédie στὴν Ἑγκυκλοπαιδεία.

11. *Eléments de philosophie*, XV, § 15 = *Oeuvres* I, Paris 1805, 357.

12. Ἡ λέξη πλάστηκε ἀπὸ τὸν Destutt de Tracy στὰ ἔργα τοῦ *Mémoire sur la faculté de penser* (1796/8) καὶ *Projet d'Éléments d'idéologie* (1801). Ὁ συγγραφέας, μαζί μὲ τοὺς Cabanis, Volney κ.ἄ., σχημάτισε τὴν ὁμάδα τῶν λεγομένων ἰδεολόγων, ποὺ ἀναγνώριζε πνευματικὸ τῆς πατέρα τὸν Condillac. Ἡ σύγχρονη σημασία τοῦ ὅρου *ἰδεολογία* (= ψευδῆς συνείδηση, πλασματικὴ κατασκευὴ) προῆλθε ἐν μέρει ἀπὸ περιφρονητικὲς ἀποφάνσεις τοῦ Ναπολέοντα σχετικὰ μὲ τὶς ἀφηρημένες καὶ κενόσπουδες, κατὰ τὴν γνώμη του, ἀσχολίες τῆς ὁμάδας αὐτῆς. (Βασικὴ παραμένει πάντοτε ἡ μελέτη τοῦ Fr. Picavet, *Les Idéologues. Essai sur l'histoire des idées et des théories scientifiques, philosophiques, religieuses etc. en France depuis 1789*, Paris 1891.)

13. Ἀπολογία, ἐπιμ. Ἀ. Ἀγγέλου, Ἀθήνα 1976, 26, 27, 101.

14. Ὁ.π., 97.

ἀπέναντι στὴν ὄντολογικὴ προβληματικὴ, γι' αὐτὸ κι ἡ καινούργια ἔννοια τῆς μεταφυσικῆς στὴν γνωσιοθεωρία ἀναφερόταν. Στὸν Ἰώσηπο δὲν βρίσκουμε παρὰ ἓνα ἔμμεσο ἵχνος τῆς ἀναφορᾶς τούτης¹⁵, ἡ ὁποία, πάντως, προβάλλει καθαρότατα στὸν τίτλο τῆς πρώτης δημοσιευμένης ἐλληνικῆς μετάφρασης τοῦ δοκιμίου τοῦ Locke (ἢ μᾶλλον τῶν συμπυκνωμένων του ἀπόψεων, ἀφοῦ στὴν πραγματικότητα μεταφράστηκε ἡ ἐπιτομὴ τοῦ Wynne): *Ἐγχειρίδιον μεταφυσικο-διαλεκτικὸν ἢ ἐπιτομὴ ἀκριβεστάτη τοῦ δόγματος τοῦ κυρίου Λοκκίου, περιβοήτου φιλοσόφου, περὶ τῆς ἀνθρωπίνης διανοίας* κλπ.¹⁶.

Δὲν ξέρουμε, ἂν ἐδῶ ὁ μεταφραστὴς εἶχε πλήρη συναίσθηση τοῦ νοηματικοῦ βάρους τοῦ ὅρου «μεταφυσικὴ» ἢ ἂν τὸν μετέφερε μονάχα στὴν καινούργια του, ἂν καὶ διαδεδομένη στὸ μεταξύ, θεωρητικὴ συνάφεια. Ὡστόσο πέντε μόλις χρόνια ἀργότερα, στὰ 1801, ἡ «μεταφυσικὴ», μὲ τὴν διαφωτιστικὴ σημασία, χρησιμοποιεῖται ἀπὸ τὸν Φιλιππίδη μὲ ξεκάθαρη συνείδηση τόσο τῶν κοσμοθεωρητικῶν τῆς προϋποθέσεων ὅσο καὶ τῶν φιλοσοφικῶν τῆς συνεπειῶν· μετὰ ἀπὸ τὶς εἰσαγωγικὲς μας παρατηρήσεις δὲν ξενιζόμαστε πὺρ αὐτὸ συμβαίνει στὰ προλεγόμενα τῆς μετάφρασης ἑνὸς ἔργου τοῦ Condillac¹⁷. Πρῶτα-πρῶτα, ὁ Φιλιππίδης προασπίζει ἐμφατικὰ τὸν ἐξοβελισμό τῆς παλιᾶς μεταφυσικῆς προβληματικῆς ἀπὸ τὸν χῶρο τῆς φιλοσοφίας, ξέροντας παράλληλα, ὅτι τοῦτο συνεπάγεται τὸ πρωτεῖο τῆς ἀνθρωπολογίας· τὸ τελευταῖο, πάλι, προβάλλεται ὅσο γίνεται πιὸ ἀνώδυνα, δηλ. μὲ τὴν βοήθεια ἑνὸς κλασικοῦ κοινοῦ τόπου. Τὸ παράγγελμα τῆς αὐτογνωσίας διοχετεύεται στὸ αἶτημα τῆς ἀνθρωπογνωσίας, κι αὐτὴ ταυτίζεται μὲ τὴν καινούργια γνωσιοθεωρία ὡς ἐπίκεντρο τῶν φιλοσοφικῶν σπουδῶν: «Τὸ Γνῶθι σαυτὸν... ὑπαινίσσεται καὶ τὴν σπουδὴν τοῦ Φυσικοῦ ἀνθρώπου, ὑπαινίσσεται ὅμως περισσότερον τὴν σπουδὴν τοῦ μεταφυσικοῦ ἀνθρώπου, τὴν σπουδὴν δηλαδὴ τοῦ νοὸς καὶ τῶν ἐργασιῶν αὐτοῦ»¹⁸.

15. Ὁ.π., 114 σημ. 1. Ἐδῶ χρησιμοποιεῖ τὴν ἔκφραση «σύγγραμμά τι μεταφυσικὸν πλήρες» γιὰ νὰ ὑποδηλώσει ἓνα ἔργο πὺρ θὰ περιλάμβανε μιὰ «Λογικοκριτικὴ», δηλαδή, κατὰ τὴν ὀρολογία τοῦ Ἰώσηπου, μιὰ γνωσιοθεωρία διευρυμένη μὲ μιὰ διδασκαλία περὶ μεθόδου.

16. Ἡ μετάφραση ἐμφανίστηκε ἀνώνυμα στὴν Βενετία τὸ 1796. Ξέρουμε, ὅτι ἔγινε ἀπὸ τὸν Ζακυνθινὸ ἱερομόναχο Ἰωάννη Λίτινο, βλ. σχετικὰ Ἀ. Ἀγγέλου, *Πῶς ἡ νεο-ἐλληνικὴ σκέψη ἐγνώρισε τὸ «Δοκίμιο» τοῦ John Locke*, Ἀθήνα 1954 (ἀνάτυπο ἀπὸ τὴν «Ἀγγλοελληνικὴ Ἐπιθεώρηση», τ. 7).

17. Ἡ Λογικὴ ἢ αἱ πρῶται ἀναπτύξεις τῆς τέχνης τοῦ στοχάζεσθαι. Σύγγραμμα στοιχειῶδες... συγγραφὴν παρὰ τοῦ Κονδιλιάκ καὶ μεταφρασθὲν εἰς τὴν ὠμιλημένην Ἑλληνικὴν διάλεκτον παρὰ Δανιὴλ Δημητρίου ἱερομονάχου τοῦ Φιλιππίδου. Νῦν πρῶτον ἐκδοθὲν ἐπιστάσιᾳ Ἀνθίμου Ἀρχιμανδρίτου τοῦ Γαζῆ, Βιέννη 1801.

18. Ὁ.π., ις'. Τὸ αἶτημα τῆς αὐτογνωσίας, στὸν σύνδεσμό του μάλιστα μὲ τὴν μορφὴ τοῦ Σωκράτη, χρησιμοποιήθηκε συχνὰ ἀπὸ Ἑλλήνες διαφωτιστὲς γιὰ νὰ κατοχυρώσει τὸ πρωτεῖο τῆς ἀνθρωπολογίας καὶ τοῦ ἠθικοπρακτικοῦ προσανατολισμοῦ τῆς φιλοσοφίας σὲ ἀντίθεση πρὸς τὶς ὑπερβατικὲς θεωρητικὲς ζητήσεις τῆς παλιᾶς μεταφυσι-

Κι αφού η μεταφυσική ως γνωσιοθεωρία κερδίζει μέσα σε τοῦτο τὸ γενικὸ λαίσιον τέτοια αἴγλη καὶ περιωπή, ἐξυπακούεται, ὅτι ἐκεῖνοι, ποὺ πρέπει στὸ ἐξῆς νὰ δείξουν «τὴν ὁδὸν τῆς μαθήσεως», εἶναι μονάχα «οἱ καλοὶ μεταφυσικοί, ἐκεῖνοι δηλαδή ὅπου ἔκαμαν μίαν μακρὰν καὶ ὀρθὴν σπουδὴν τοῦ ἀνθρωπίνου νοός, οἱ Λόκ, οἱ Κονδιλλιάκ, οἱ Κάντ»¹⁹. Ἀπὸ τὴν σκοπιὰ ἡλ. τοῦ νέου προσανατολισμοῦ τῆς φιλοσοφίας ἡ ἀριστοτελική-σχολαστικὴ Λογικὴ δὲν μπορεῖ νὰ ἀποτελεῖ τὴν ἀπαραίτητη εἰσαγωγὴ στὴν φιλοσοφία. Δὲν εἶναι δυνατό νὰ ὑπείσέλθουμε μὲ πρακτικὴ ὠφέλεια καὶ διατηρώντας τὸν ἀπαιτούμενο στενὸ δεσμὸ μὲ τὰ ἴδια τὰ πράγματα στὴν τέχνη καὶ στὴν δομὴ τῆς συλλογιστικῆς, ἂν δὲν μελετήσουμε πρῶτα, πῶς ὁ νοὺς φτάνει νὰ καταρτίζει συλλογισμούς, δηλ. «ἂν δὲν μάθωμεν προτύτερα ποία εἶναι ἡ ἀρχὴ τῶν γνώσεών μας, πῶς ἀποκτοῦμε γνώσεις, καὶ πῶς πρέπει νὰ διευθύνωμεν τὰς ψυχικὰς μας δυνάμεις»²⁰.

Εἶναι, τώρα, πρόδηλο, ὅτι ἡ γνωσιοθεωρία, ποὺ θὰ ἐκτόπιζε τὴν ἀριστοτελικὴ Λογικὴ στὸν ρόλο τῆς φιλοσοφικῆς προπαιδείας, θὰ ἦταν ἐμπειριστικὴ. Γιατὶ ἡ νοησιαρχικὴ γνωσιοθεωρητικὴ ἀντίληψη συμβαδίζει, τουλάχιστον στὰ μάτια τῶν ἀντιπάλων τῆς, μὲ τὴν πρόταξη τῆς Λογικῆς, καὶ μάλιστα μὲ τὴν ἔννοια, ὅτι ἡ ἄχρονη ὕψη καὶ ἰσχὺς τῶν κανόνων τούτης τῆς τελευταίας ἀποδιδόταν στὴν ἐξαρχῆς δεδομένη συγκρότηση τοῦ ἀνθρώπινου νοῦ. Ἡ ἀνιστορικότητα τοῦ τελευταίου στεροῦσε, ἔτσι, τὴν γενετικὴ ἔρευνα τοῦ σχηματισμοῦ συλλογισμῶν κτλ. προκαταβολικὰ ἀπὸ τὸ νόημά της. Ἀκριβῶς στὴν ἀνιστορικότητα τῆς νοησιαρχίας ἀντέταξε ὁ ἐμπειρισμὸς τὴν «ἱστορικὴ μέθοδός» του²¹. Καὶ ἡ μελέτη τῆς διαμόρφωσης τῆς γνώσης μὲ ἀφετηρία τὰ ἀπλᾶ στοιχεῖα τῆς ἐμπειρίας καὶ τὴν βαθμιαία σύνθεσή τους βρῆκε ἀμέσως τὴν ἀντιστοιχία τῆς στὸν τομέα τῆς ἐπιστημολογίας, μὲ τὴν μορφή τῆς ἐπαγωγικῆς μεθόδου, ποὺ προχωροῦσε κι αὐτὴ ἀπὸ τὰ γνωστὰ καὶ ἀπλᾶ στὰ σύνθετα κι (ἀκόμα) ἄγνωστα, ἐκτοπίζοντας τὴν παραδοσιακὴ ἀπαγωγικὴ μέθοδο μὲ τὴν ἴδια ἔννοια καὶ μὲ τὸν ἴδιο τρόπο ποὺ κι ἡ ἐμπειριστικὴ γνωσιοθεωρία εἶχε παραγκωνίσει τὴν Λογικὴ. Καταλαβαίνουμε, ἔτσι, τοὺς ἐσώτερους λόγους, ποὺ ὥθοῦν τὸν Φιλιππίδη νὰ συνδέσει τὴ νέα ἔννοια τῆς μεταφυσικῆς, δηλ. τὸ πρωτεῖο τῆς (ἐμπειριστι-

κῆς. Βλ. τέτοιες ἀναφορὲς στὸν Δ. Καταρτζῆ, *Λογίμια*, ἐπιμ. Κ. Δημαρᾶ, Ἀθήνα 1974, 75, καὶ στὸν Χρ. Παμπλέκη, *Περὶ φιλοσόφου, φιλοσοφίας, φυσικῶν, μεταφυσικῶν, πνευματικῶν καὶ θείων ἀρχῶν*, Βιέννη 1786, 3. Ἡ ἐπὶ κληση τοῦ Σωκράτη μὲ σκοπὸ τὴν ἱστορικὴ, κατὰ κάποιον τρόπο, δικαίωση τῆς διαφωτιστικῆς τάσης στὴν φιλοσοφία ἀποτελεῖ ὄχι μόνο ἐλληνικόν, ἀλλὰ πανευρωπαϊκὸ φαινόμενο. Βλ. σχετικὰ τὸ βιβλίο τοῦ B. Böhm, *Sokrates im 18. Jahrhundert. Studien zum Werdegange des modernen Persönlichkeitsbewusstseins*, Neumünster 1966².

19. Ὁ.π., ια'.

20. Ὁ.π., κ'.

21. Σύμφωνα μὲ μιὰ χαρακτηριστικὴ ἔκφραση τοῦ Locke, *An Essay concerning Human Understanding*, I, 1, § 2.

κῆς) γνωσιοθεωρίας μετὰ τὸ αἶτημα υἰοθέτησης τῆς ἐπαγωγικῆς μεθόδου. Ἡ «ἀνάλυσις», λέει, εἶναι «ἡ καλὴ μέθοδος» καὶ ἡ «σύνθεσις» ἡ «κακὴ», ἦτοι: «ἡ καλὴ μέθοδος εἶναι νὰ ἀρχίζουν ἀπὸ τὰ γνωστὰ καὶ νὰ προβαίνουν εἰς τὰ ἄγνωστα»²². Ἀπ' αὐτὸν τὸν δρόμο ἡ ἔννοια τῆς μεταφυσικῆς κερδίζει καὶ τὴν ἐπιστημολογικὴν τῆς σημασίαν σὰν προέκτασις τῆς γνωσιοθεωρητικῆς. Κάθε ἐπιστημονικὸς κλάδος ἔχει τὴν μεταφυσικὴν του, στὸν βαθμὸν ποὺ θέλει νὰ συγκροτηθεῖ μεθοδικά. Καὶ ὁ Φιλιππίδης δὲν ἀφήνει καμμίαν ἀμφιβολίαν γιὰ τὸ ὅτι ἡ συγκρότησις τούτῃ πρέπει νὰ στηριχθεῖ στὴν ἐπιλογὴν ἀπλῶν, ἐμπειρικῶν ἀποδείξεων καὶ συνάμα γενικεύσεων ἀρχῶν. Νὰ πῶς ἐκφράζεται γιὰ τὴν μεταφυσικὴν τῆς γλώσσας π.χ., ἐκφέροντας κατόπιν καὶ τὴν γενικὴν τῆς ἐπιστημολογικῆς θέσιν: «...ἡ παρατήρησις τῶν λέξεων τῆς ὁμιλημένης ...γλώσσης ...εἶναι ἡ μεταφυσικὴ τῆς γλώσσης. Ναί, ἡ μεταφυσικὴ· ἐπειδὴ κάθε τέχνη, κάθε ἐπιστήμη ἔχει τὴν μεταφυσικὴν της, καὶ ἐκεῖνος βαδίζει μετὰ μεγάλα βήματα εἰς ὁποιοὺν μάθησιν, ἐκεῖνος ὅπου φωτίζεται εἰς τὸν δρόμον του ἀπὸ τὴν μεταφυσικὴν»²³.

Ἀνάμεσα στὸν Φιλιππίδην καὶ στὸν Βενιαμὴν Λέσβιον ἡ νέα ἔννοια τῆς μεταφυσικῆς δὲν ξαναχρησιμοποιήθηκε μετὰ τόσον συστηματικὸν καὶ συνεπὲς τρόπον. Στὰ δύο φιλοσοφικὰ ἐγχειρίδια, τῶν ὁποίων τις μεταφράσεις δημοσίευσε στὸ μεταξὺ ὁ ἀειθαλὴς Βούλγαρης, ἡ γνωσιοθεωρία καὶ ἡ ψυχολογία ἐμφανίζεται ὡς δεύτερον, μόνον, μέρος τῆς γενικῆς μεταφυσικῆς²⁴, σύμφωνα, ἄλλωστε, καὶ μετὰ παραδοσιακὰς διαιρέσεις της. Ἀπὸ ἐδῶ, λοιπόν, δὲν μποροῦσαν νὰ προκύψουν σημαντικοὶ ἐρεθισμοὶ πρὸς τὴν κατεύθυνσιν ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει, μολονότι ὁ Βενιαμὴν ἔδωσε στὸ βασικὸν τοῦ ἔργου τὸν τίτλον τῆς δεύτερης ἀπὸ τις παραπάνω μεταφράσεις. Ὅμως ἡ μετατόπισις τῶν κοσμοθεωρητικῶν ἐνδιαφερόντων ἦταν πιά γεγονὸς καὶ ἔτσι ἔβρισκε τὸν τρόπον της νὰ ἐκφραστῇ ἀκόμα καὶ ἐκεῖ ποὺ ἡ παραδοσιακὴ φιλοσοφικὴ ἐννοιολογία δὲν εἶχε παραμεριστεῖ. Αὐτὸ τὸ βλέπουμε ὠραῖα στὸν Ψαλίδαν, ἕνα στοχαστὴ δηλ., ὁ ὁποῖος εἶχε ξεκινήσει τὴν συγγραφικὴν του σταδιοδρομίαν μ' ἕνα ἔργον, ὅπου διακήρυσσε τὴν πεποίθησίν του, ὅτι ἡ ἐνασχόλησις μετὰ τὰ μεγάλα θέματα τῆς παραδοσιακῆς μεταφυσικῆς, δηλ. τὸν Θεὸν καὶ τὴν ψυχὴν, δὲν μπορεῖ νὰ δώσῃ κανένα βέβαιον ἀποτέλεσμα.

22. Ἡ Λογική... ιγ', ιβ'.

23. Ὁ.π., ιε'.

24. Εἰσαγωγή εἰς τὴν Φιλοσοφίαν Γ. Ι. Σ' Γραβεζάνδου [s'Gravesande] περιέχουσα τὴν Μεταφυσικὴν καὶ τὴν Λογικὴν, ἐξελληνισθεῖσα ἐκ τῆς Λατινίδος Φωνῆς... ὑπὸ Εὐγενίου τοῦ Βουλγάρεως, Βιέννη 1805 (τὸ δεύτερον μέρος τῆς μεταφυσικῆς ἀποτελεῖται ἀπὸ μιὰ συνοπτικὴν γνωσιοθεωρίαν καὶ μιὰν ἐκτενέστερον ψυχολογίαν, βλ. σελ. 34 ἐπ.). Γενουησιῶν [Genovesi] Στοιχεῖα τῆς Μεταφυσικῆς ἐξελληνισθέντα ἐκ τῆς λατινίδος φωνῆς ὑπὸ... Εὐγενίου τοῦ Βουλγάρεως, Βιέννη 1806 (τὸ δεύτερον μέρος τοῦ ἔργου, σ. 83 ἐπ., ἀναφέρεται σὲ προβλήματα γνωσιοθεωρίας καὶ ψυχολογίας, ἐνῶ τὸ πρῶτον στὴν «Ὀντοσοφίαν καὶ Κοσμοσοφίαν»).

ὣν πεποίθησή του αὐτὴ δοκίμασε νὰ τὴν στηρίξει γνωσιοθεωρητικά²⁵, ἡ ἀφοῦ δίνει τέτοιο βάρος στὴν γνωσιοθεωρία εὐλογα θὰ περίμενε κανεὶς, ὅτι θὰ μπορούσε νὰ ἔχει ἐνστερνισθεῖ τὴ νέα σημασία τοῦ ὅρου «μεταφυσική». Ἐντούτοις δὲν τὸ κάνει· ὁ τρόπος, πάντως, μὲ τὸν ὁποῖο ἐπεξηγεῖ τὸν ὅρο αὐτὸ σὲ ὠριμότερα χρόνια, δείχνει, ὅτι ἔμεινε πιστὸς στὴν δυσπιστία του ἀπέναντι στὴν παλιὰ μεταφυσικὴ καὶ στὴν τάση του νὰ τὴν κάνει ἀνάγκη τῆς γνωσιοθεωρίας. Στὴν ἀνέκδοτη *Μεταφυσικὴ* του ὁ Ψαλίδας ὀρίζει, ἔτσι, τὴν ὄντολογία ὡς «μεταφυσικὴ κυρίως, καὶ κατ' ἐξοχήν», ὅμως καὶ ὁ ὅρος «ὄντολογία» δὲν τὸν ἱκανοποιεῖ· καὶ ἡ πείρα, λέει, ἀλλὰ καὶ ἡ μελέτη τῶν ἀνθρωπίνων ἰδεῶν δείχνουν, ὅτι στὴν ὄντολογία περισσότερο θὰ ταίριαζε τὸ ὄνομα «φαινομενολογία»: «τοῦ γὰρ ὄντως οὐδαμῶς ἀντιλαμβανόμεθα, ἀλλὰ τῶν αὐτοῦ τροπολογιῶν τῶν διὰ τῶν αἰσθήσεων, καὶ τοῦ νοῦς μεταμορφουμένων, αὐτὸ δὲ τὸ ὄν τί ἐστὶν ἀπολύτως, οὐδεὶς τῶν νουνεχῶν οἶδε γινώσκειν ὁμολογήσειεν». Ἡ ἀνθρώπινη γνώση τοῦ ὄντος παραμένει, λοιπόν, γνώση «τῶν φαινομένων καὶ τῶν ἡμετέρων αἰσθήσεων, καὶ νοός»²⁶. Διαμέσου τῆς μετονομασίας τῆς μεταφυσικῆς σὲ ὄντολογία καὶ τούτης σὲ φαινομενολογία, ἤτοι γνωσιοθεωρία, συντελεῖται, ἔτσι, ἔμπρακτα τουλάχιστον, ἡ στροφή ἀπὸ τὴν παλιὰ ἔννοια τῆς μεταφυσικῆς πρὸς τὴν καινούργια.

Ἡ ὀρθότητα τῆς ἐρμηνείας αὐτῆς ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὸ γεγονός, ὅτι ὁ Βενιαμὶν Λέσβιος, ποὺ κατὰ τὰ ἄλλα χρησιμοποιοῦ προγραμματικὰ τὴ νέα ἔννοια τῆς μεταφυσικῆς, φρονεῖ καὶ αὐτός, ὅτι ἡ γνωσιοθεωρία μπορεῖ νὰ ὀνομαστεῖ θαυμάσια καὶ ὄντολογία, «ἐπειδὴ καὶ αἱ ἰδέαι ἡμῶν εἶναι ἰδέαι τῶν ὄντων»²⁷. Ἀλλὰ καὶ τὴν ἐργασία τοῦ κύκλου τῶν ἰδεολόγων²⁸ ἔχει ὑπόψη τοῦ ὁ Βενιαμίν, γι' αὐτὸ καὶ γράφει, ὅτι «ἡ ἰδεαλογία [sic] τῶν νεωτέρων εἶναι οὐδὲν ἄλλο, εἰμὴ ἐκθεσις τῶν γνωστικῶν δυνάμεων, εἴτε ἀνάλυσις τοῦ ἀνθρωπίνου νοός»²⁹. Παρὰ τὴν ἐλαστικὴν τοῦ αὐτοῦ στάση στὸ ζήτημα τῆς ὀρολογίας, ὁ Βενιαμίν χρησιμοποιοῦ ὁ ἴδιος ἀποκλειστικὰ τὸν ὅρο «μεταφυσικὴ» γιὰ νὰ ὑποδηλώσει τὴν γνωσιοθεωρητικὴν μάθησιν ὡς κορμὸ τῆς φιλοσοφίας στὸ σύνολό της, καὶ μάλιστα ἔχοντας συναίσθησιν τῶν ἱστορικῶν προϋποθέσεων τῆς τοποθέτησής του· γι' αὐτὸ καὶ ὁ «Λώκιος» στὸ ἔργο του ἄλλοτε ἀποκαλεῖται «ὁ πρῶτος τῶν μεταφυσικῶν» κι ἄλλοτε «πατὴρ τῆς μεταφυσικῆς»³⁰. Συνάμα, ὅμως, ξέρεи καὶ ὅτι τὸ φιλοσο-

25. Ἐληθὴς εὐδαιμονία, ἥτοι βάσις πάσης θρησκείας, Βιέννη 1791, ἰδίως §§ 40-53.

26. Σελ. 10/11 τοῦ χειρογράφου. Βλ. τὰ τμήματα τοῦ ἔργου ποὺ ἀνακοίνωσε ὁ Δ. Σαλαμάγκας, Ἀποσπάσματα ἀπὸ ἀνέκδοτα ἔργα τοῦ Α. Ψαλίδου, «Ἡπειρωτικὴ Ἑστία» 1 (1952) 495-497.

27. Στοιχεῖα Μεταφυσικῆς, Βιέννη 1820, § 108.

28. Βλ. παραπ. σημ. 12.

29. Στοιχεῖα, § 108.

30. Ὁ.π., §§ 30, 47.

φικὸ πρωτεῖο τῆς γνωσιοθεωρίας δὲν εἶναι παρὰ ἡ ἀντίστροφη ὄψη τοῦ κοσμοθεωρητικοῦ πρωτείου τῆς ἀνθρωπολογίας. Οἱ σημερινοὶ μεταφυσικοί, γράφει, δὲν ἐνδιαφέρονται πιά γιὰ προβλήματα ὅπως ἂν οἱ ιδέες εἶναι οὐσίες κτλ., παρὰ ἀσχολοῦνται μονάχα μὲ «τὰ ἐν τῷ ἀνθρώπῳ φαινόμενα»³¹. Ὅπως στὸν Φιλιππίδη, ἔτσι κι ἐδῶ τὸ «γνῶθι σαυτόν», δηλ. «ἡ μάθησις καὶ γνῶσις τῆς ἰδίας φύσεως» χρησιμεύει ὡς ἠθική, νὰ ποῦμε ἔτσι, δικαίωση τοῦ νέου φιλοσοφικοῦ προσανατολισμοῦ, ἱκανὴ νὰ παράσχει τὴν ἀπαραίτητη κάλυψη ἀπέναντι στὶς ὑποψίες τῆς Ἐκκλησίας. Αὐτὸ τὸ «γνῶθι σαυτόν» εἶναι, λοιπόν, «τὸ ὑποκείμενον τῆς Μεταφυσικῆς», ἡ ὁποία ὀρίζεται ὡς «ἡ θεωρία καὶ ἐπιστήμη τῶν ἰδίων δυνάμεων τοῦ θεωρητοῦ, ἐν ᾧ ἡ θεωρία τῶν λοιπῶν ὄντων χαρακτηρίζει τὰς λοιπὰς ἐπιστήμας», ὅπου «ὁ ἀνθρώπινος νοῦς ἔχει δι' ὑποκείμενον οὐράνια καὶ ἐπίγεια σώματα· εἰς δὲ τὴν μεταφυσικὴν αὐτὸς ἑαυτόν· τουτέστιν εἶναι καὶ ἐταστὴς καὶ ἐταζόμενον ὁ ἄνθρωπος»³².

Μὲ τὸν Φιλιππίδη συμφωνεῖ ὁ Βενιαμὴν καὶ ὅταν ζητᾷ ν' ἀποτελέσει ἡ διδασκαλία τῆς Μεταφυσικῆς τὴν ἀπαραίτητη εἰσαγωγὴ στὴν διδασκαλία τῶν ὑπολοίπων ἐπιστημῶν, ἀφοῦ ἡ φυσικὴ σειρὰ τῆς γνώσης εἶναι νὰ προχωροῦμε ἀπὸ τὰ οἰκεῖα πρὸς τὰ ξένα, μολονότι ἡ σύμμιξη τοῦ ὑποκειμένου καὶ τοῦ ἀντικειμένου τῆς γνώσης φαίνεται νὰ κάνει ἀδιάφορη τὴν τάξη ποὺ θ' ἀκολουθηθεῖ³³. Ἐπιπλέον, ὁ παραμερισμὸς τῆς Λογικῆς ἀπὸ τὴν θέση τῆς φιλοσοφικῆς προπαιδεΐας καὶ ἡ συνακόλουθη προτίμηση τῆς ἐμπειρικῆς ἐπαγωγῆς ὀδηγεῖ κι ἐδῶ, ἀπὸ τὸν συλλογιστικὸ δρόμο ποὺ περιγράψαμε παραπάνω, στὴν ἐπιστημολογικὴ ἐκδοχὴ τοῦ ὅρου «μεταφυσική», ἥτοι στὴν ἀντίληψη ὅτι «ἐκάστη τῶν ἐπιστημῶν ἔχει ἰδίαν μεταφυσικὴν· τουτέστιν ἰδίας ἀρχὰς καὶ λόγους»³⁴. Χαρακτηριστικό, ὡστόσο, γιὰ τοὺς ἱστορικοὺς περιορισμοὺς τοῦ ἐλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ, ὅπως τοὺς ἐπέβαλλαν οἱ συγκεκριμένοι ὅροι τῆς ἀνάπτυξής του, εἶναι τὸ γεγονός, ὅτι ὁ Βενιαμὴν δὲν θέλει, ἂν ὄχι ἔμπρακτα, πάντως προγραμματικὰ καὶ ρητὰ, νὰ διακόψει ὁλότελα τὸν δεσμὸ μὲ τὴν παραδοσιακὴ ἔννοια τῆς μεταφυσικῆς, ποὺ ἀποτελοῦσε συνάμα καὶ γέφυρα πρὸς τὴν παραδοσιακὴ θρησκεία. «Ὑπάρχει», ὅπως γράφει, «καὶ μεταφυσικὴ μεταφυσικῆς, καὶ τοιαύτη ἤθελεν εἶναι ἡ γνῶσις τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ Θεοῦ... ὡς ὄντος τοῦ Θεοῦ ἀρχῆς καὶ αἰτίας πάντων»· μ' αὐτὴν τὴν ἔννοια, ἡ μεταφυσικὴ, ὅπως τὴν διαμόρφωσαν ἤδη οἱ ἀρχαῖοι, δὲν ἔχει πάψει νὰ διατηρεῖ τὴν ἰσχύ της³⁵. Γιὰ νὰ μείνει ἄθικτη ἡ σφαῖρα τοῦ ὑπερβατικοῦ πνεύματος ἐγκαταλείπεται, ἔτσι, τὸ πρω-

31. Ὁ.π., ι'.

32. Ὁ.π., § 1.

33. Ὁ.π.

34. Ὁ.π., θ'.

35. Ὁ.π.

τεῖο τῆς γνωσιοθεωρίας, δηλ. ἡ θεώρηση ἀπὸ τὴν ἀνθρώπινη σκοπιά, κι ἡ τελευταία ἐντάσσεται (ἢ μᾶλλον ὑποτάσσεται) σ' ἓνα ὄντολογικὸ πλαίσιο ἀναφορᾶς, ποὺ θεωρεῖται πραγματικὴ προϋπόθεση τῆς γνωστικῆς δραστηριότητος. Ἡ παλιὰ μεταφυσικὴ ἐμφανίζεται ἐδῶ περιεκτικότερη ἀπὸ τὴ νέα. Εἶναι χρήσιμο, γιὰ τὴν διεξαγωγὴ ἱστορικῶν συγκρίσεων, νὰ ὑπενθυμίσουμε ὅτι ὅταν ὁ Kant χρησιμοποίησε τὴν ἔκφραση «μεταφυσικὴ τῆς μεταφυσικῆς» γιὰ νὰ χαρακτηρίσει τὴν δική του φιλοσοφικὴ προσπάθεια³⁶, ἐννοοῦσε ἀκριβῶς τὸ ἀντίστροφο ἀπὸ τὸν Βενιαμίν: ἤθελε νὰ πεῖ δηλ., ὅτι ἡ γένεση καὶ ἡ δομὴ, ἡ δυνατότητα γενικὰ τῆς παλαιᾶς μεταφυσικῆς ἔπρεπε νὰ ἐξηγηθεῖ διαμέσου τῆς μελέτης τῶν γνωστικῶν μηχανισμῶν ἀπὸ μέρους τῆς νέας.

Ὁ ὅρος «μεταφυσικὴ» μὲ τὴν ἔννοια ποὺ τοῦ ἔδωσε ὁ Διαφωτισμὸς χρησιμοποιήθηκε σποραδικὰ στὸν ἐλληνικὸ χῶρο, στὴν περίοδο ποὺ μελετᾶμε³⁷, γιὰ νὰ ἐκλείψει ἀπότομα καὶ ὀριστικά. Τούτῃ ἡ ἐκλείψη δὲν ὀφείλεται, ὡστόσο, στὶς ἰδιομορφίες τοῦ ἐλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ, παρὰ ἀποτελεῖ πανευρωπαϊκὸ φαινόμενο. Ὁ Διαφωτισμὸς εἶχε ἐπιστρατεύσει τὴ νέα ἔννοια τῆς μεταφυσικῆς ὡς συνειδητὴ πολεμικὴ ἀντιστροφή τῆς παλαιᾶς, ἐπιθυμώντας νὰ τονίσει, ἀκριβῶς μὲ τὴν ἐμφατικὴ χρῆση τοῦ ἰδίου γλωσσικοῦ τύπου, τὴ ριζικὴ ἀντίθεση τοῦ περιεχομένου τῆς δικῆς του κοσμοθεώρησης ἀπέναντι στὴν θεολογικὴ. Ὅταν ἡ συγκεκριμένη αὐτὴ συγκυρία ἀτόνησε (ὅταν δηλ. στὸν 19ο αἰ. ἡ πλάστιγγα ἔγειρε ἀρχικὰ πρὸς τὴν ρομαντικὴ-ἀντιδιαφωτιστικὴ ἀναβίωση τῶν θεϊστικῶν καὶ μεταφυσικῶν ἰδεῶν καὶ κατόπιν, ἀκριβῶς, ἀντίθετα, πρὸς τὴ μεριά τοῦ ἐπιστημονιστικοῦ θετικισμοῦ³⁸), τότε ἡ «μεταφυσικὴ» τοῦ Διαφωτισμοῦ ξεχάστηκε, σὲ σημεῖο ποὺ σήμερα νὰ μὴ γίνεται ἄμεσα κατανοητὴ. Μερικὲς ἐπιβιώσεις της, ἄσυνειδητες βέβαια, ὡστόσο συναφεῖς, ὅπως καὶ στὸν 18ο αἰ., μὲ τὸ πρωτεῖο τῆς ἀνθρωπολογίας, θὰ μπορούσαν ν' ἀνιχνευθοῦν στὴν χρῆση τῶν ὄρων «μεταφυσικὴ» καὶ «ὄντολογία» ἀπὸ μέρους τῆς σύγχρονης μας ὑπαρξιακῆς, ἀλλὰ καὶ ἀναλυτικῆς φιλοσοφίας. Ὅμως μιὰ τέτοια ἀνίχνευση θὰ μᾶς ὀδηγοῦσε στὴν ἐξέταση μιᾶς ὀλότελα διαφορετικῆς προβληματικῆς.

36. Ἐπιστολὴ πρὸς τὸν M. Herz γραμμένη μετὰ τις 11 Μαΐου 1781, στὰ *Werke*, Akademie-Ausgabe, X, 252.

37. Ὁ Κοδρικᾶς π.χ. χρησιμοποιεῖ τὴν «μεταφυσικὴ» μὲ τὴν ἐπιστημολογικὴ τῆς σημασία, ὅταν γράφει, ὅτι «ἡ περὶ τῆς ἀρχῆς καὶ πρώτης... συνθέσεως μιᾶς Διαλέκτου φιλοσοφικῆς ἀμφισβήτησις εἶναι ἐν ἀπὸ τὰ ὑψηλότερα θεωρήματα τῆς ὑπερτάτης Μεταφυσικῆς» (*Μελέτη τῆς κοινῆς ἐλληνικῆς διαλέκτου*, Παρίσι 1818, Προλεγόμενα, σ. α').

38. Πρέπει ὡστόσο νὰ σημειώσουμε, ὅτι ἡ διαφωτιστικὴ ἔννοια τῆς μεταφυσικῆς ἐπιζεῖ, ἂν καὶ κάπως παραλλαγμένη, σὲ ὀρισμένους ἐκπροσώπους τοῦ θετικισμοῦ τοῦ 19ου αἰ., ὅπως π.χ. στὸν W. Wundt, γιὰ τὸν ὁποῖο «μεταφυσικὴ» εἶναι ἡ γενίκευση καὶ ὁ συνδυασμὸς τῶν πορισμάτων τῶν ἐπιμέρους θετικῶν ἐπιστημῶν, ἔτσι ὥστε αὐτὰ ν' ἀπαρτίζουν ἓνα ἐνιαῖο, λογικὰ συνεκτικὸ ὅλο, βλ. π.χ. *Logik*, τ. 1, Stuttgart 1906³, 7/8.

DIE GRIECHISCHE AUFKLÄRUNG UND DER METAPHYSIKBEGRIFF

Zusammenfassung.

Der Gebrauch des Metaphysikbegriffes in den Texten der griechischen Aufklärung ist bisher vielfach als paradox empfunden worden. Dennoch handelt es sich hier um einen für die gesamteuropäische Aufklärung typischen Sprachgebrauch, der eine tiefgreifende weltanschauliche und philosophische Standpunktverschiebung zum Ausdruck bringt. Die ontologische Aufwertung der Natur bzw. der Sinnlichkeit und die damit einhergehende Herabsetzung des transzendenten Geistes in der Neuzeit zog nämlich den Primat der Anthropologie und der Erkenntnistheorie an Stelle des antik-christlichen Primats der metaphysisch-ontologischen Fragestellung nach sich. Das Sein wird nunmehr als Funktion der Erkenntnis und der diese gestaltenden menschlichen und sozialen Faktoren angesehen, und dementsprechend verwandelt sich die Metaphysik von einer Wissenschaft der Prinzipien des Seins in eine Wissenschaft der Prinzipien der Erkenntnis. «Metaphysik» bedeutet also soviel wie Erkenntnistheorie und Epistemologie. Bacon, Hume, d'Alembert, Condillac, Diderot und nicht zuletzt Kant sprechen von «Metaphysik» in diesem neuen Sinne.

Im griechischen Sprachraum wird diese selbe Wende durch Tendenzen vorbereitet, die die traditionelle Metaphysik zugunsten einer primär anthropologischen Betrachtung beiseiteschieben (so z.B. Iosepus Moisioudax). Es wundert nicht, daß ausgerechnet D. Philippides, der Übersetzer von Condillac, den neuen Metaphysikbegriff am konsequentesten verwendet, und zwar vor dem Hintergrund einer empiristischen Erkenntnistheorie und eines induktiven Wissenschaftsverständnisses: denn der Zusammenbruch der traditionellen, unvermeidlich intellektualistischen Metaphysik wurde durch die Verdrängung der aristotelischen Logik als philosophischer Propädeutik und somit auch des syllogistisch-apodiktischen Verfahrens sowie durch die Durchsetzung des genetischen Ansatzes in der Erkenntnistheorie begleitet. Auch der Terminus «Ontologie» taucht, wenn auch in seltenen Fällen, als Synonym von «Metaphysik» im neuen Sinne auf (Athanasios Psalidas, Benjamin Lesbios). Die Bereitschaft von Benjamin Lesbios, den alten Metaphysikbegriff neben oder gar über dem neuen unversehrt bestehen zu lassen, bleibt dennoch für die geschichtlich bedingten Grenzen der griechischen Aufklärung bezeichnend.

Heidelberg

P. Kondylis